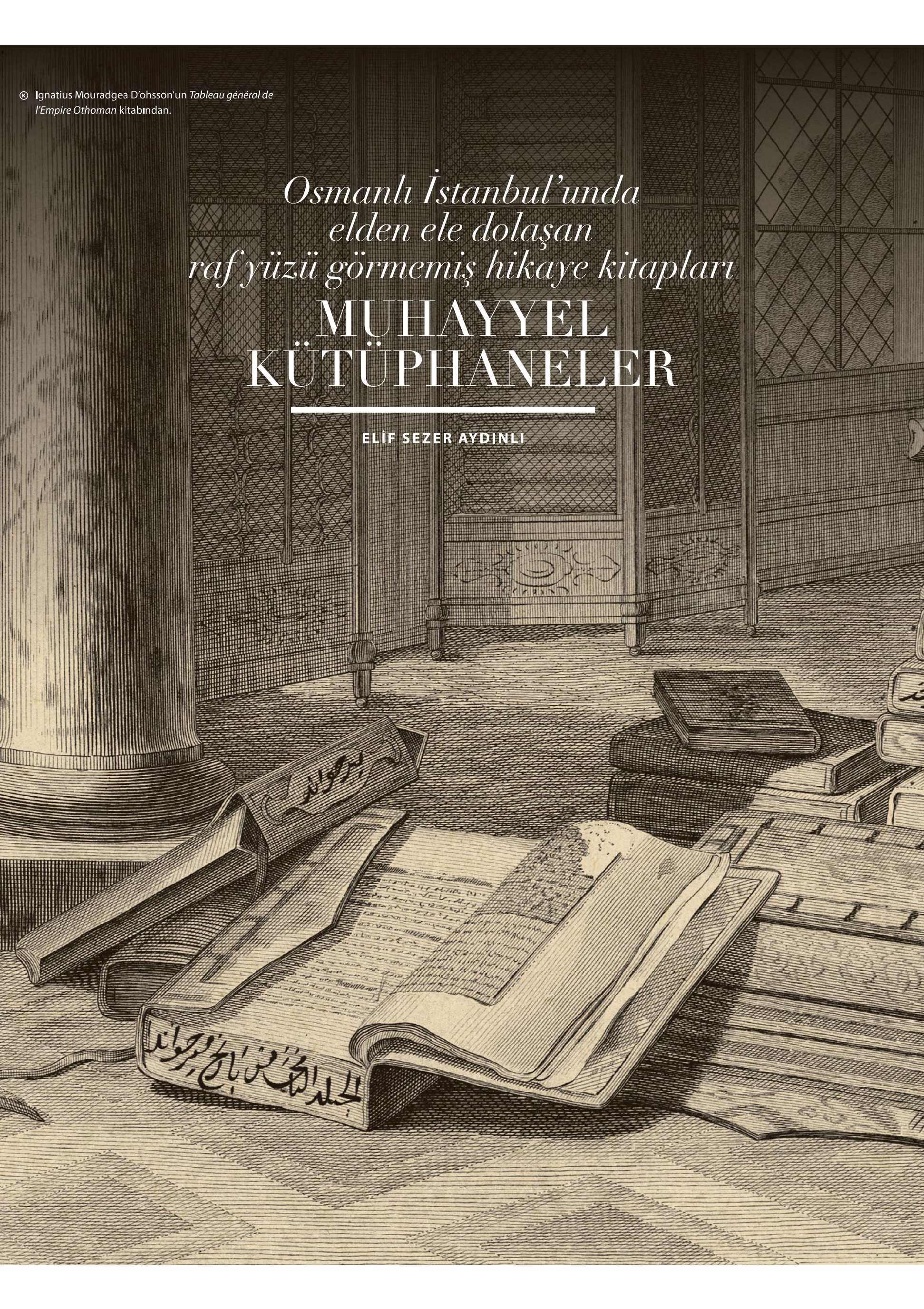

© Ignatius Mouradgea D'ohsson'un *Tableau général de l'Empire Othoman* kitabından.

*Osmanlı İstanbul'unda
elden ele dolaşan
raf yüzü görmemiş hikaye kitapları*

MUHAYYEL KÜTÜPHANELER

ELİF SEZER AYDINLI

Ahmed-i Zemci hikayesinin 35. cildinin (Milli Kütüphane, Yazmalar, 8504/30) üzerindeki okuma notlarına göre İstanbul'da dolaştığı mahalleler. 1812 tarihli bir İstanbul haritası (Plan de Constantinople, F. Kauffer; et I.B. Lechevalier) üzerinde gösterilmiştir.

1. Kulaksız/Kasımpaşa (1208)
2. Unkapanı (1215)
3. Topkapı Sarayı (1290)
4. Üsküdar İskelesi (1301)
5. At Meydanı (1303)
6. Bahçekapusu (1306)
7. Tophane-i Amire (1307)
8. Yeniçesme
9. Sultan Ahmed Firaz Ağa Mh.
10. Ayasofya-yı Kebir
11. Samatya
12. Kadıköy
13. Eski Ali Paşa Camii
14. Davudpaşa İskelesi
15. Beşiktaş İskelesi
16. Galata Sarayı
17. Çardaklı Hamam

OSMANLI araştırmalarında kitap ve okuma tarihi üzerine ilk akla gelen çalışmalar, koleksiyonlar ve kütüphaneler üzerine yapılmıştır.¹

Kitaplar hemen hemen bütün kültürlerde başlık, konu gibi kıstaslara göre gruplara ayrılarak korunduğundan kitap ve okuma tarihinin kütüphaneler tarihiyle paralel ilerlemesi şaşırtıcı değildir. Osmanlı özelinde konuşursak kitap ve okuma tarihi çalışan araştırmacıların elindeki kaynaklar genellikle vakfiyeler ve terekeler gibi genel bir koleksiyona işaret eder. Bu sebeple patronajda veya pahada ağır olmayan kitapları gözlemlemek zorlaşır. Halbuki diğer birçok kültürde olduğu gibi Osmanlı dünyasında da kurumsal kütüphanelere ait olmayan, anında dolaşıma girmesi amacıyla üretilmiş ve bu nedenle bir meta olarak özenilmemiş, devamlı seyir halinde olan, elden ele neredeyse bütün şehri dolaşabilen, raf yüzü görmemiş kitaplar vardı. Burada kastedilen, kişilerin mülkiyetinde 'durran' ve 'meta' olarak belli bir kıymeti haiz olan kitaplardan ziyade, 'dolaşımda' olan, toplumun faydası veya eğlencesi için birer 'araç' vazifesi gören kitaplardır. 18. ve 19. yüzyılda, İstanbul'da dolaşımda olan Hz. Hamza, Ebu Müslim, Ahmed-i Zemci gibi tarihsel-efsanevi karakterlerin serüvenlerini anlatan kahramanlık hikayeleri bu türden kitaplardır. Üzerlerindeki okuyucu

notlarına ve bazı gözlemcilerin kayıtlarına binaen söyleyebiliriz ki, bu hikayeler 17. yüzyıldan itibaren yüksek ulema dışında her türlü sosyo-ekonomik arka plana sahip şehirli kesim arasında bir hayli popülerlik kazanmıştır.² Şansımıza bu okurlar bugün Türkiye ve yurtdışındaki yazma eser kütüphanelerinde bulunan yüzlerce hikaye kitabı üzerine, kendi okuma pratikleri ve kitapları kullanım biçimleriyle ilgili ipuçları içeren kayıtlar tutmuşlardır.³

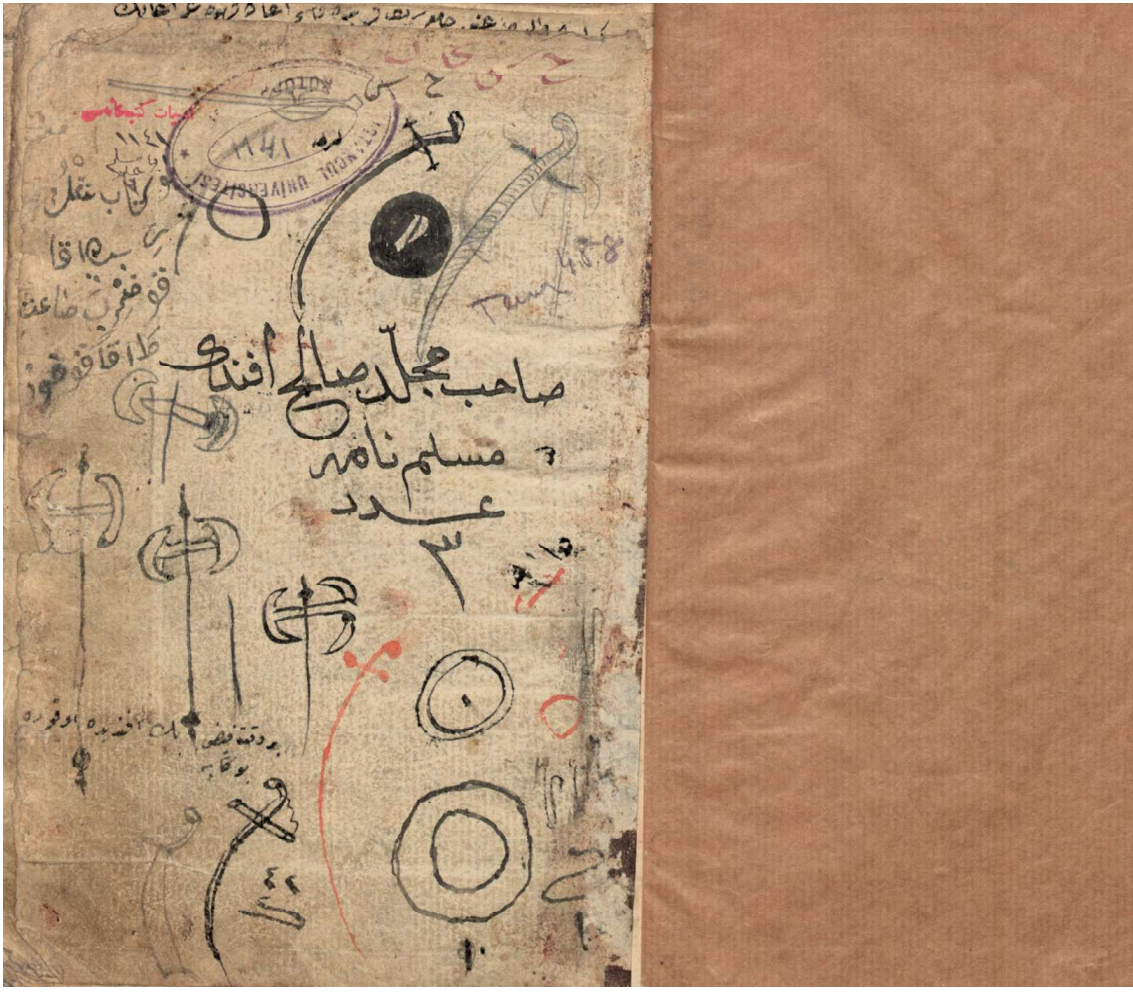
Bu kayıtlarda görülüyor ki 18. ve 19. yüzyıllarda popüler hikaye kitaplarıyla ilgili temel pratik onların bir sahaftan ya da şahıstan, bir dinleyici kitlesi karşısında seslendirilmek üzere, muhtemelen düşük bir ücret karşılığında kiralanarak ya da ödünç alınarak okunmasıdır. Örneğin, mücellit Salih Efendi adlı bir zatın muhtemelen kiralamak üzere elinde birçok hikaye kitabı bulundurduğunu, farklı yazmalardaki temellük kayıtlarından anlayabiliyoruz.⁴ Bir okurun Salih Efendinin kitapları ile ilgili yaptığı şu yorum da bu fikri desteklemektedir:

"Şu mücellid Sâlih Efendinin kitâbları gibi dünyâda hic kitâb olamaz. Begâyet lâ-nazîr kitâblardır. Lakin neyleyeyim cildler arasında çok kağıd noksandır, zevke hâlel veriyor. Yani şu hic noksanı olmasa adem elinden bıragmaz."⁵

Bazı sahafların özellikle bu tarz, ucuz, kahramanlık hikayeleri üzerine yoğun-

laştıklarını, terekelerinde kayıtlı aynı ya da farklı hikaye türlerine ait yüzlerce cilt bulunmasından anlayabiliyoruz. Örneğin 1608 tarihli Ahmed Efendinin terekesinde birçok türe ait hikayeler bulunmakla birlikte sadece Hamzaname türünde 184 cilt, Süleymanname türünde 45 cilt ve Ebu Müslim hikayelerinden 33 cilt yazma bulunmaktadır. Ayrıca terekede mürekkep ve hokkanın da kaydedilmesi, bu kitapların bazen sahaflar tarafından istinsah edildiğini de düşündürmektedir.⁶ 1680 tarihli Edirneli Ahmet Hocanın terekesinde de, yine farklı hikaye türlerine ait toplam 301 cilt kitap bulunmaktadır.⁷

Kitapların kiralandıktan sonraki akıbeti hakkında neler söyleyebiliriz? Okuyucu notlarında verilen bilgilere ve bazı seyyahların ifadelerine göre uzun kış gecelerinde ya da Ramazanlarda, bilhassa akşam ile yatsı namazı arasında, çoğunlukla bir kahvehanede ya da ev, sokak, devlet dairesi, hatta hapisane gibi kamusal bir mekanda, ekseriyetle bir, bazen de birkaç okuyucu tarafından müştereken seslendiriliyordu. Seslendiren kişiye verilmek üzere bazen dinleyiciler arasında para toplanıyor, bazen de bu kişiler kahvehane sahibi tarafından parayla ya da kahveyle ödüllendiriliyordu.⁸ Kişiler, performanslarının sonunda düşük bir ücret alıyorlardı ancak enflasyona ve hikayelere yönelik ilginin artmasına bağlı olarak zaman içinde bu ücretlerin artmış

Elinde birçok dini-hamasi hikaye kitabı ①
bulunduran mücellit Salih Efendiye ait bir kayıt.
Hamzanâme, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler
Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1141, 1a.

ları okuduktan sonra yırtub ve bozmayub
hemen teslim itmenizi rica ve niyâz iderim
birâder ağalar ve Efendiler ve beyler, 17
Ramazan-ı Şerif 86.”¹¹

Müstensihler, sahaflar ve titiz okurlar
kitapların korunmasını ne kadar rica ve
niyâz etseler de bu kitapların akıbeti her
zaman için bir muammaydı. Çünkü bunlar
elden ele gezerek artık bütün bir şehre ma-
lolan, “raf yüzüne hasret” kitaplarıdır. ④

NOTLAR

¹ Örneğin: İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi: Kuruluştan Tanzimat'a kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1988; *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Timaş Yayınları, 2015; *Osmanlı Kitap Kültürü: Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, İlem Kitaplığı, 2015.

² Bu hikayelerin halk arasında kazandığı popülerliğe işaret eden birinci ağızdan bazı gözlemler için bkz. Süleyman Faik Efendi, *Mecmu'a*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 3472; 18. *Yüzyıl İstanbul'da Dair Risale-i Garibe*, ed. Hayati Develi, Kitabevi Yayınları, 1998; Antoine Galland, *İstanbul'a ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, TTK, 1949.

³ Çalışmamızda, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi, İBB Atatürk Kitaplığı, Süleymaniye Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane ve Fatih Millet Kütüphanesinde bulunan yaklaşık 200 adet yazmadan faydalanılmıştır. Bu notlardan etraflıca bahseden makaleler için bkz. Tülin Değirmenci, “Söz Bir Nesnedir ki Zâil Olmaz: Osmanlı İstanbul’unda Hamzanâme Gelenegine Göre Kamusal Okuma”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 7, İBB Kültür, 2015; Tülin Değirmenci, “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur: Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13, 2011, 5-43; Elif Sezer, *The Oral and the Written in Ottoman Literature: The Reader Notes on the Story of Firuzşâh*, Libra, 2015; Elif Sezer-Aydınlı, “Unusual Readers in Early Modern İstanbul: Manuscript Notes of Janissaries and other Riff-Raff on Popular Heroic Narratives”, *Journal of Islamic Manuscripts* 9, 2018, 109-131.

⁴ Salih Efendinin temellük kayıtlarına rastlanan yazmalar şunlardır: *Ebû Müslim Hikâyesi*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîri Roman 26, 1a; *Ebû Müslim Hikâyesi*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîri Roman 31, 80a; *Dâstân-ı Eba Müslim*, Milli Kütüphane 8504/6, 1a; *Hamzanâme*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1109, 81a; *Hamzanâme*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1111, 1b; 1098, 0b; 1141, 1a; *Hamzanâme*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, Yazmalar 150, 1a.

⁵ *Hikâye-i Firuzşâh*, Milli Kütüphane, Yazmalar 1285/1, 2a.

⁶ Bkz. Meredith Quinn, *Books and Their Readers in Seventeenth Century*, Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2016, 133. Ayrıca bkz. Meredith Quinn, “On Yedinci Yüzyıl İstanbul’da Ucuza Okumalar”, *Eski Metinlere Yeni Bağlantılar: Osmanlı Türkçesi Metin Çalışmaları*, ed. Hatice Aynur vd., Turkuaz Yayınevi, 2015, 146-69.

⁷ Bkz. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, 2013, 519-520.

⁸ Michel Febvre, *Theatre de la Turquie, où sont représentées les choses les plus remarquables qui s’y passent aujourd’hui*. <https://search-proquest-com.ezp-prod1.hul.harvard.edu/eeb/docview/2090320557?Erişim: 4/1/2020>.

⁹ Antoine Galland, *Journal d’Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*, ed. Charles Schefer, Tome Premier, Ernest Lérout 1888, 242. “İş bu Eba Müslim hazretlerinin dördüncü cildi Eğri kapu arasında Kapıca Ahmed Ağa’nın kahvesinde bin iki yüz seksen üç senesi kıraat olunub dinlemeğe dahi yigirmi pare alınmıştır, 17 Şaban 283.” *Dâstân-ı Eba Müslim*, Milli Kütüphane, Yazmalar 8504/4, 2a. “[...] İsmâil Efendi, Hamzanâme’nin iki cildini ve Şahnâme’nin iki cildini ve Eba Müslim Teberdârın altıncı cildine kadar kıraat idüb safâ itmiştir. Hamzanâme’nin iki cildini otuz pâreye ve Şahnâme’nin Eba Müslim Hazretleri ile beraber iki cildi yigirmi pâreye kıraat itmiştir, 6 Mart 99.” *Dâstân-ı Eba Müslim*, Milli Kütüphane, Yazmalar 8504/5, 25b.

¹⁰ Bkz. Cengiz Kırılı, “İstanbul’da Hemşerilik Tabanlı Tabakalar/ Yoğunlaşmalar”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015, 72-79.

¹¹ *Dâstân-ı Eba Müslim*, Milli Kütüphane, Yazm. 8688/3, 61b.

olduğunu söyleyebiliriz. Zira 1672-73 yıllarında yazan Antoine Galland, okuyucuların 3-5 akçe gibi düşük bir ücrete performans sergilediğini belirtirken, 18. yüzyılda bir okuyucu bir *Ebû Müslim* cildini 20 akçeye, 19. yüzyılda ise *Hamzanâme*’nin iki cildini 30 akçeye, *Şahnâme* ile *Ebû Müslim Hikâyesi*’nden iki cildi 20 akçeye kıraat etmişti.⁹

Bu kitapların zikredilen okuma pratiğine bağlı olarak şehirdeki dolaşım alanlarının bir hayli geniş olduğunu söyleyebiliriz. Okuyucuların toplu kıraatın gerçekleştiği mahalleleri kaydetme konusundaki titizlikleri sayesinde okuma pratiğinin yoğunlaştığı bölgeleri saptamak, hatta bu bölgelerdeki okuyucuların memleketleri, meslekleri, unvanları üzerinden sosyolojik gözlemler yapmak mümkün olmaktadır. İlk bakışta 18. ve 19. yüzyıl İstanbul’unda okuma pratiğinin —en azından buradan— Kasımpaşa, Tophane, Unkapanı, Fatih, Yenibahçe, Üsküdar gibi semtlerde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Bu semtlerdeki okumalar da özellikle iskele ve meydan gibi ticari ve sosyal açıdan hareketli mekanlarda yoğunlaşmaktadır. Bölgedeki kahvehanelerin sayısı, mevcut okuyucu kitlesinin mesleki arkaplanı, hatta çevredeki hemşerilik ilişkilerinin bile bu yoğunlaşmada etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin askerî kesimin yoğunlaştığı Tophane bölgesinde ve Tophane-i

Amire’de, kahramanlık hikayelerine özel bir ilgi olduğu göze çarpmaktadır. Unkapanı’ndaki arpacı esnafına mensup Divriğili okurlar veya çoğu hamallık ve kayıkçılıkla geçinen Çankırılı okurlar, memleketin ve hemşerilik ilişkilerinin okuma yoğunluğu üzerindeki etkisini gösterebilir. Mahalle ve memleket ilişkisi hakkında okuyucu notları üzerinden yaptığımız bu gözlemler, kefalet defterleri gibi arşiv belgelerini kullanan çalışmalarını da desteklemektedir.¹⁰ Okuyucu notları üzerinde yapılacak ayrıntılı analiz ve istatistiksel çalışmalar, kuşkusuz şehir ve göç tarihi açısından da önemli sonuçlar doğuracaktır.

Peki elden ele dolaşan kitaplar, neticede kürkçü dükkanına geri dönebiliyorlar mıydı? Müstensih ve okurların kitaplara zarar verilmemesi, sayfaların yırtılması, hatta bir paradoks olarak notlarla doldurulmaması konusunda diğer kullanıcılara uyarıda bulunmaları, bazı kitapların temiz şekilde iade edilmediklerini gösterir. Birkaç yazmada aynı müstensih ya da sahaf tarafından düşülmüş şu not, kitapların elden ele dolaşırken ne kadar bitap düşebileceklerini gösteren örneklerden sadece biridir: “Ya her kim bu kitabı alub okuyub bozar ise veyâhûd yırtar ise veyâhûd hatim idüb virmeyüb virdüm deyü inkâr iderse dilerim Efendimizin şefa’atinden mahrûm kalsun [...] ve bu kitabı okuyub dinleyen ahabblar sizlerden rica iderim ki bu kitab-